

ЕТНОГРАФІЧНІ ТА ФОЛЬКЛОРНІ ІНТЕНЦІЇ У ТЕКСТІ «ІНСТИТУТКА» МАРКА ВОВЧКА

"Створювала мене українська земля..., годувала хлібом і медом, поїла думками, почиттями, купала у віруваннях і зичаях нашого народу, вкладала в мою душу свої горді героїчні поеми, любов до себе" (О. Довженко)

Література реалізму досі трактувалася крізь призму народницької ідеології. Фольклор та етнографія були обов'язковими ідейними, художніми джерелами нової української літератури. У такий спосіб розглядалася і проза Марка Вовчка.

Іван Пільгук у статті «Фольклорні джерела творів Марка Вовчка» зазначає, що усна народна творчість «стала важливим джерелом реалізму «Народних оповідань»» [10, с. 9]. Олекса Засенко [4] висвітлює зв'язки усної народної поезії з творчістю авторки. Порівняння з фольклором, пошуки фольклорної основи деяких образів і сюжетів знаходимо в книзі Ніли Крутікової [5]. Микола Тараненко [9] переконує: «Безпосереднім джерелом творчості письменниці було життя народу та його багатюща духовна скарбниця – фольклор» [9]. Окремий інтерес викликає монографія Бориса Хоменка [10]. Це спроба дослідити проблему взаємозв'язку художньої майстерності авторки з фольклором. Дещо відмінними є твердження Олександра Дорошкевича [3], який веде мову про «генетичний зв'язок з фольклорною поетикою і разом з тим майстерне переплавлення цієї фольклорної спадщини в ідейно-художні цілях» [3].

Сучасне прочитання прози Марка Вовчка спрямоване на тексти, їх структурування. За визначенням Р. Барта, «текстові притаманна багатозначність», він «відкритий до нескінченності» та «всуціль символічний» [1, с. 493, 498]. Поглянути на твір як на сукупність кількох текстів дозволяє теорія інтертекстуальності.

Мета цієї статті – з'ясувати етнографічні та фольклорні інтенції у тексті «Інститутка» Марка Вовчка.

Повість «Інститутка», за визначенням І. Франка, належить «до найкращих перел нашої літератури» [7, с. 286].

Створюючи текст «Інститутки», письменниця аналізувала й синтезувала усні та письмові тексти, що вже існували в культурному середовищі. У 40-50 роках особливо популярними були записи розповідей з уст народу. О. Дорошкевич підкреслює: «Марія Олександрівна і сама виступала в ролі збирача-фольклориста, а окрім того пильно вивчала все появлене в друкованій до того часу» [3, с. 65], «мала до того ж досвідчених консультантів типу О. Марковича» [3, с. 115]. Генетична інтертекстуальність охоплює процес виникнення повісті, здійснення задуму авторки.

В основу повісті Марко Вовчок покладена проблема взаємовідносин у покріпаченому селі, складне селянське життя й моральні цінності.

Інтенціональна інтертекстуальність представлена алюзією. Тема родини і відповідно родинних звичаїв була поширеною в усній народній творчості, у піснях, легендах, переказах. В їх основі – людина від народження до смерті. Тривимірність людського «Я» (народження – життя – смерть) акумулюються в тексті «Інститутки» і є сюжетним тлом. Марко Вовчок використовує прийом алюзії, цим самим закликаючи читача до самостійного розкодування змісту. Аби зберегти задоволення від прочитання тексту, письменниця використовує непряме маркування у вигляді слова-натяку. Для того, щоб на ньому акцентувалась увага, авторка вписує його здебільшого в перших рядках глав. Таким чином, фольклорні та етнографічні інтенції слугують сюжетним тлом, викликаючи у читача відчуття достовірності.

«Ото вже сватає він панночку» [2, с. 42].

«Об різдві їх заручили. Гостей-гостей наїхало!..<...> Гульба точилася до самого світу» [2, с. 42].

«На весілля панів, паній понаїздило, – гуде у будинку, як у вулені. Цікаві панночки посаг розглядають, дивуються...» [2, с. 46].

«Не будеш ти багатша од усіх, та й убогою не будеш. Усе, що я маю, все твоє» [2, с. 44].

«На рундуці купкою стоять люди із світлом, з хлібом святим. Кланяються, вітають молодих.

Спасибі, спасибі, – дякує пан, приймаючи хліб на свої руки. – Привіз я вам панію молоду, чи вподобаєте?» [2, с. 48].

«Народився син у панії. Що тих гостей наїхало на хрестини! Обід справили бучний» [2, с. 63].

Становлення молоді родини представлено кількома короткими повідомленнями, що є символічними кодами до сприйняття тексту. Авторка будує генеалогію створення сім'ї: сватання – заручини – весілля – посаг – житло – хрестини. За кожним таким маркуванням криється синкретизм українських звичаїв. Читач на потребував опису подій, оскільки йому вони були добре відомими, адже супроводжували його протягом усього життя.

У творі присутній мотив смерті. Марко Вовчок не вдається до детального опису похорону. Хоч варто зазначити, що цій події вона присвятила всю XXXVII главу:

«У рік стара пані вмерла. Не хотілось дуже їй умирати! Усе молитви, святе письмо читала, по церквах молебні правила; свічки перед богами негасимі палали. Якось дівчинка не допильнувала, та погасла свічечка, – веліла дівчинку ту висікти: – «Ти, грішнице, і моєму спасінню шкодиш!» [2, с. 61]. У тексті звертання до бога за допомогою молитви символізує духовне вдосконалення людини, а свічка є найвищою жертвою богу. Здавна вірили: якщо запалена свічка погасне, то в родині буде мрець. Оберегом від злих духів є свічка-трійця. Вона символізує трьох богинь долі: одна відає минулим, друга – теперішнім, третя – майбутнім (тривимірне людське «Я»: народження – життя – смерть). Однак відсутність прямого маркування й наскрізна символічність тексту не дають підстав категорично стверджувати генетичні зв'язки з конкретним джерелом фольклорного чи етнографічного походження. Основним завданням, яке ставила перед собою Марко Вовчок в цьому тексті, було передати душевні поривання старої пані до спасіння. Але ні звертання до бога через молитви, ні очисний вогонь свічок не спроможні пробудити в неї каяття за свої вчинки перед селянами. Відчуваючи смерть, вона ще більше стає жорстокою і немилосердною, завдає болю невинній дівчинці, яка не допильнувала вогню.

Помітним у повісті є запозичення мотиву голосіння за померлою дитиною. У Марка Вовчка читаємо: «– Хто ж до мене рученята простягне? Хто мене звеселить у світі?.. Дитино моя! Покинула мене, моя донечко!» [2, с. 59]. Такі мотиви голосіння Ф. Колесса виділяє в окрему групу, «що не пов'язані з віруванням, а є висловленням жалю, розпачу, сирітства, виявів пошани та любові до покійника» [Цит. за: 6, с. 232]. Отже, тексти голосінь є відкритими і не мають паралельних варіантів. Кожен такий текст є новим утворенням, що включає в себе вже існуючі елементи. Таким новоутворенням є голосіння Катрі, в якому акумулюються найхарактерніші мотиви оплакувань за померлою дитиною. Шляхом вкраплення в текст мотиву голосіння авторка наблизила читача до настрою героїні та її подальшої долі.

Мотив голосіння у повісті представляє рецепційну інтертекстуальність.

Моделюючи текст повісті «Інститутка», Марко Вовчок використовує топос «різдво». Протягом року людина перебувала у звичаєво-обрядові системі. Завдяки символічній сегментації часу, яка позначена назвою церковного календаря, письменниця розкриває національну специфіку циклічності свят на селі. Марко Вовчок пише: «Об різдві їх заручили».[2, с. 44]. У назві цього свята закодована ціла система обрядодій. За християнським календарем, свято припадає на 7 січня. «З початком Різдва вже можна було вживати скоромину», – зазначає В. Скуратівський [8, с. 175]. Закінчувався піст і, відповідно, наставав час заручин і весілля. Оскільки Марку Вовчку добре був відомий звичаєвий макросвіт українців, то вона вдалася до топоса, аби не переобтяжувати повість надмірною інформацією. Разом з тим цей прийом допомагає читачу зорієнтуватися в часопросторі подій, викликає додаткові асоціації.

Дещо зауважуваним у творі є мотив гостинності. Авторка апелює до звичаєвих традицій українців, згідно з якими гість вважався божим посланником, а гостинність – даром. У тексті шляхом непрямого маркування розкрито значення гостинності в житті селян: «Одного разу дожидали в нас полкових з міста. Двір замели ще звечора; у будинку прибрали, як ік великодню» [2, с. 36]. Неприбрана оселя та двір говорить про небажаність гостя в господі й зневагу до нього. Недарма стара пані говорить: «Нехай трохи приберемось, та й тоді вже зараз і гостей проситиму» [2, с. 34].

Маловідомим для сучасного читача, але добре знаним в Україні в XIX столітті є звичай покарання, який представлений у повісті реплікою-характеристикою Назара: «Якби таку жінку та мені – я б її у комашню втручив – нехай би пихкала!» [2, с. 56]. На жорстокість, з якою розправлялись паничі з непокірними, вказує Б. Хоменко: «В гребищенських панів була ще й так кара. Була викопана яма, що вітер не віє, а сонце пече. В ямі було комаховисько. Туди й кидали кріпака зі зв'язаними руками, голого на добу. Це ті, що дуже перед паном провинилися» [10, с. 73]. Цілком ймовірно, що Марко Вовчок використала звичай, надавши йому нового звучання. Класична модель «пан – кріпак» у творі набуває антонімічного формулювання "кріпак – пан" завдяки гіперболізації. Умовність, яка присутня у вислові героя, унеможливило здійснення дії насправді, та все ж слугує для досягнення сатирично-комічного ефекту.

У повісті наявне цитування. Марко Вовчок використовує примовляння-закликання, адресоване сонцю: «Зійди, зійди, сонечко, / На попове полечко, / На бабине зіллячко, / На наше подвір'ячко!» [2, с. 38].

Функція такого закликання – змусити дощову погоду змінитися на сонячну. В основі календарного обряду – язичницькі вірування в природні явища і поклоніння їм. Не позбавлена такої віри й Устина: «Зійди, зійди, сонечко» [2, с. 38]. Вкраплення закликання в текст зумовлене авторським намаганням показати двоякість селянського життя навесні. Наступний абзац твору підсилює ідею авторки: «Увечері, смерком уже, вертаються з панщини люди, потомлені і варом сонячним, і тяжкою працею» [2, с. 38]. Чітко простежується вмотивований контраст смислових значень: день – вечір, діти – дорослі, радість – сум, веселощі – праця, бажання сонця – втеча від сонця, бадьорість – втома. У структурі тексту «Інститутки» присутній антитетичний принцип світосприйняття, який характерний для фольклорних жанрів.

Таким чином, повість «Інститутка» свідчить про глибоке художнє переосмислення етнографічних та фольклорних джерел. У тексті присутня генетична, інтенціональна, рецепційна інтертекстуальність. Авторка використовує прийом алюзії, запозичення, спонукаючи читача до декодування змісту. Лаконічність, семантична відшліфованість натяків, топосів, цитат робить текст легким для сприйняття. Для творчості Марка Вовчка характерна відсутність описовості подій. Натомість майстерно представлена післядія у формі наслідків. Фольклорні та етнографічні інтенції подаються як формальне звичаєве тло для сюжетної дії.

Література:

1. Барт Р. Від тексту до твору / Р. Барт // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької. – 2-ге вид., допов. – Л. : Літопис, 2001. – 832 с.
2. Вовчок М. Козачка. Вибрані твори / Марко Вовчок. – К. : Веселка, 1974. – 191, [1] с.
3. Дорошкевич О. К. Реалізм і народність української літератури ХІХ ст. / О. К. Дорошкевич. – К. : Наукова думка, 1986. – 309, [2] с.
4. Засенко О. Марко Вовчок. Життя, творчість, місце в історії літератури / Олекса Масенко. – К. : Вид-во АНУРСР, 1964. – 653, [2] с.
5. Крутікова Н. Є. Сторінки творчого життя. (Марко Вовчок в житті і праці) : монографія / Н. Є. Крутікова. – К. : Дніпро, 1965. – 388, [2] с.
6. Лановик М. Б. Усна народна творчість / М. Б. Лановик, З. Б. Лановик. – 4-те вид., стереотип. – К. : Знання – Прес, 2006. – 591 с.
7. Марко Вовчок в критиці : зб. ст., рец., висловлювань. – К. : Худ. літ-ра, 1955. – 337, [1] с.
8. Скуратівський В. Місяцелік. Український народний календар / Василь Скуратівський. – К. : Мистецтво, 1993. – 206, [1] с.
9. Тараненко М. Марко Вовчок. Літературний портрет / Микола Тараненко. – К. : Держ. вид-во худ. літ-ри, 1958. – 135, [1] с.
10. Хоменко Б. В. Народні джерела творчості Марка Вовчка. На матеріалах української прози : монографія / Б. В. Хоменко. – К. : Вища школа, 1977. – 174, [1] с.